

Avrupa'da Işıklar Yüzyılı ve Siyasetin Özerkleşmesi

Erkan Şenşekerci¹

Özet

Yalnızca düşünsel söylemler üzerinden okunduğunda, Işıklar Yüzyılı'nın Ortaçağın reddi ve Antik Çağ'ın apolojisi üzerine kurulduğu görülmektedir. Bununla birlikte, Avrupa'nın toplumsal ve ekonomik zeminlerindeki gelişmeler açısından yapılacak bir okuma ise ö-nümüze Aydınlanma'nın başlangıç noktasının feodalite olduğu yönünde farklı bir gerçeklik koymaktadır. Çünkü Aydınlanma, özünde feodal üretim tarzından kurtuluş ülküsünü içeren uzun soluklu bir savaşımın ürünüdür ki bu feodalite karşıtı muhalif toplumsal grupları yaratan da yine feodalitenin kendisidir. Simgesel olarak "kentlilik ve burjuvazi" kavramlarıyla özdeşleşen bu muhalefet, feodal üretim biçimini tasfiye edebilmek amacıyla piyasaları özgürleştirmekle kalmamış, bu amacını gerçekleştirebilmek için insanın özgürleşmesine de yönelmiştir. Rönesans döneminde aklın ve bedeninin özgürleştirilmesiyle başlayan bu süreç, Aydınlanma Çağı da denilen Işıklar Yüzyılı'nda toplum ve siyasetin özerkleşmesiyle sonuçlanmıştır. Bununla birlikte, Aydınlanma ile kazanılmış olan ilke ve değerler, 19. ve 20. yüzyılın demokratikleşme süreçleri içinde burjuvazi lehine yozlaştırılacak ve ortaya çıkan sonuçlar hem Avrupa'nın kendisi açısından hem de küresel düzeyde olumsuz etkiler yaratacaktır.

Anahtar Sözcükler: Aydınlanma Çağı, kentleşme, anayasacılık, çoğulculuk, laiklik, insan hakları.

The Enlightenment Era In Europe And Making Politics Autonomous Abstract

When only discourses based on thoughts were read it has been induced that Enlightenment Era was build on the denial of Middle Ages and the apologia of Antique Era. At the other side if a reading was realized focused on the social and economic bases, another reality was clarified as the starting point of Enlightenment Era is feudality. The Enlightenment Era is the product of a long challenge that in fact contains the ideal of releasing from feudal production style, although it is the feudality itself creates the anti-feudalist and contrary social groups. This opposing movement that is identified symbolically with citizenship and bourgeoisie concepts liberated the market for the purpose of eliminating the feudal production style and also oriented to the liberation of people for reaching this aim. This process which was started by the liberation of mind and body was resulted with the autonomy of society and politics in Enlightenment Era. However the values and principles handled in the Enlightenment Era has been degenerated in favour of bourgeoisie during the

¹ Uludağ Üniversitesi Eğitim Fakültesi Öğretim Üyesi.

democratization process in 19th. and 20th. centuries and the results caused to negative outcomes both for European and global level.

Key Words: Enlightenment Era, urbanization, constitutionalism, pluralism, laicism, human rights.

Giriş

Gelişmekte olan toplumların modernliğe ilişkin kolektif algıları ve bu algının etkisi altında üretmiş oldukları kavramlar mimarisi; modernliğin doğasında yer alan olgulardan çok modern toplumlarla girilen ilişkiler içersinde elde edilmiş fakat süreç içersinde anlamsal olarak deforme edilmiş deneyimlerin temsiline dayanmaktadır. Bu toplumlar, modernliği kolektif zihniyetin ilgi ve çıkarları doğrultusunda yeniden üretmekte ve kavramı yerel ve ideolojik olan başka kavramlarla ikame ederek modern toplumları hem varılması istenen bir hedefin ideal örnekleri hem de ihtiyatlı olunması gereken "ötekiler" olarak konumlandırmaktadırlar. Bu ikinci ve bulanık kavrayışın oluşumunda, emperyalizm ve onun ürünü olan dünya savaşlarının toplumsal belleklerde bıraktığı yıkıcı izler ile bu izleri gündemde tutan küresel eşitsizlikler kadar modernitenin tarihsel ve yapısal olarak yeterince anlaşılammış olması da belirleyici bir rol oynamaktadır kuşkusuz. Ulus-devletin tarihinden demokrasi ve insan hakları tarihine, devlet ve hukuk felsefesi tarihinden Avrupamerkezli bir dünyaya geçişin tarihine kadar çok boyutlu bir paradigmatik fotoğraf olarak okunması gerektiği halde, bir felsefi söylem dizisine indirgenerek anlaşılmaya çalışılan Işıklar Yüzyılı, bu anlaşılammama durumunu temsil edebilecek çarpıcı örneklerden birisidir.² Çünkü böylesi bir perspektif darlığının; esasen maddi zeminlerdeki değişmelere bağlı bir modernleşme öyküsünün yalnızca felsefi gelişmelerle özdeşleştirilmesi ya da Macchiavelli, Morus, Bodin, Althusius, Hobbes ve Bossuet gibi düşünürlerin önermelerine rağmen yeni bir siyasal rejime yönelik taleplerin yalnızca Işıklar Yüzyılı düşünürlerine özgü sayılması gibi yanlısamalara yol açması kaçınılmazdır.

Bu sorunu bir sakinme noktası olarak gören bu çalışma, Işıklar Yüzyılı'nda siyasetin özerkleşmesi konusunu "tarihsel arka planı, öncü ihtilalci durumları, siyasal yaşama kattığı yenilikler ve demokrasi kuramına etkileri" bağlamında değerlendirmeye çalışmakta ve üç ana düşünceyi işlemektedir:

- Işıklar Yüzyılı, 15. yüzyıldan başlayan değişim sürecinin ürünüdür.
- Işıklar Yüzyılı, demokratikleşmeyi değil siyasal düzenin özerkleşmesini sağlayan bir geçiş dönemidir.
- Işıklar Yüzyılı'nın söylemleriyle sonuçları arasında olumsuz sapmalar da söz konusudur.

² Dönem içersinde bir *aydınlanma* durumundan çok, yeni bir dünya görüşüne dayalı olarak *aydınlatma* söz konusu olduğundan, "Enlightment Era"nın karşılığı olarak *Aydınlanma Çağı* değil, Fransızcadaki "*Siecles des Lumières*"in karşılığı olarak *Işıklar Yüzyılı* kavramı yeğlenmiş; ancak, anlamsal uzlaşa dikkate alınarak "aydınlanma" ya da "aydınlanma çağı" kavramlarına da metin içersinde zaman zaman yer verilmiştir.

Öncelikle tarihsel arka planda yer alan gelişmeler ve öncü ihtilalci durumlara göz atarak, Işıklar Yüzyılı'nın siyasal boyutlarına zemin oluşturan maddi değişimler üzerinde duralım:

I. Küresel Bir Uygarlık Olarak Yeni Avrupa'nın Doğuşu

Işıklar Yüzyılı'nı hazırladığı kadar Avrupa'nın küresel, baskın ve atak bir uygarlık olmasına da yol açan tarihsel arka plan; feodalite, coğrafya keşifleri ve Rönesans, Reformasyon ve 17. yüzyılın düşünsel ve devrimci gelişmeleri olmak üzere dört büyük dönem içersinde değerlendirilebilir.

I.1. Feodalite

Tanımı, kronolojisi ve toplumsal modeli tartışmalı bir konu olmasına, dahası feodalite mi feodalizm mi denmesi gerektiği konusunda bile bir uzlaşma sağlanamamasına karşın; iyi bildiğimiz bir şey varsa o da feodalitenin Ortaçağ ile eşanlamlı bir kavram olmadığı ve "karşılıklılık sözleşmesi, fief, senyör koruması ve vassal yardımları" gibi olgular olmaksızın ele alınamayacağıdır. Ortaçağ kavramı 476'da Batı Roma İmparatorluğu'nun çöküşünden 15. yüzyıl sonundaki coğrafya keşiflerine kadar olan dönemi ifade ederken; klasik feodalite ise Fransa'da 10. yüzyılda Karolenj İmparatorluğu'nun çöküşü ile 18. yüzyılda Fransız Devrimi, İngiltere'de de 11. yüzyılda Norman istilası ile 16. yüzyılda Tudor Hanedanlığı ve İngiliz Rönesansı aralığında kalan yeni bir toplumsal ve ekonomik düzeni anlatmaktadır (Cuènot-Michaud, 2004: 5-6). Kavramın mimari olan 19. yüzyıl Marksist tarihçileri, feodalite ya da feodalizmi yalnızca bir toplumsal ve ekonomik topludurumun ifadesi olarak değil; diyalektik açıdan Antikçağın köleciliğine son veren ve kapitalizmin temellerini oluşturan özel bir "üretim biçimi"ni tanımlamak amacıyla kullanmışlardır.

Feodalite, Avrupa tarihi açısından özel bir dönem olmakla birlikte, Avrupa coğrafyasının her parçasında aynı zamansal süreç ve yoğunlukta yaşanmamış; toplumsal ve ekonomik bir düzen olarak yerel, dönemsel olarak da görelî bir kavram olarak kalmıştır.³ Ancak, tarihin diyalektiği gereği bu, kendinden sonra gelecek dönemlerin de "yerel ve görelî" olmasına yol açacak bir niteliktir. Çünkü açık bir biçimde görülebileceği üzere, feodalitenin en ayırt edici özelliklerinden birisi de modern Avrupa'nın bilinen tüm değerlerinin simgesel karşıtlığı üzerine kurulmuş olmasıdır. Kapitalist ekonomiye karşı aynı ekonomi, üretim ve kâr odaklı pazar ekonomisine karşı mal ve hizmet takasına dayanan otarşik ekonomi, sanayi uygarlığına karşı tarıma dayalı uygarlık, ulus-devlet ve ulusal egemenlik ülkülerine karşı birlikten yoksun bir devlet ve senyörlüklere parçalanmış bir iktidar kullanımı, yurttaşlık ülküsüne karşı senyör uyrukluğu, siyasal eşitlik ilkesine karşı eşitsizlikler üzerine kurulu bir sınıfsal yapı ve laikliğe karşı kilise egemenliği bu karşıtlığın en belirgin örnekleri olarak düşünülebilir.

³ Feodalite kavramı söz konusu olduğunda, adı geçen yerel farklılıklar öylesine belirleyicidir ki feodal düzeninin oluşumunda yalnızca zaman değil, olma ve oluş biçimi de sonuca etki eder. Sözgelimi feodal düzen Fransa'da devletin güçsüzlüğünün bir sonucu olarak oluşurken; İngiltere'de bizatihi devlet tarafından kurulmuş bir düzen olduğu için; Fransa ve İngiltere'de temsil ve siyaset kurumları farklı biçimlerde gelişmiştir.

Bu karşıtlığın, feodalitenin başka yönlerinden de beslenerek modernleşmeyi beslediği açıktır. Sözelimi feodalitenin, siyasal merkezîyetçiliği parçalamakla despotik devlet biçimlerinin ortadan kaldırılmasına yardımcı olduğu yadsınamaz. Ekonominin malikânelere parçalanmış olduğu düşünülürse, aynı durum imtiyaza dayalı ekonomi biçimlerinin çöküşü açısından da geçerlidir. Yine eşitsizlikler üzerine kurulu sınıfsal hiyerarşinin, “*senyörler, vassallar ve serfler*” arasındaki ilişkileri karşılıklılık ilkesine bağlayan *fief* sözleşmesine⁴ dayanıyor olması da geniş anlamda “iktidarın yetkisi kısıtlanabilir” düşüncesinin, dar anlamda ise gelecekteki anayasacılık akımlarının temeli olarak düşünülmelidir (Sée, 2003: 15–16). Feodalitenin kentsel uygarlığın maddi zeminleri ile gelecekteki düşünsel gelişmelerin entelektüel iklimlerini ve üniversiter kurumlarını yaratması süreci ise, Avrupa’ya katkıları açısından heyecan verici, fakat burada tartışılmayacak kadar kapsamlı boyutlarıdır. Özetle feodalite, Avrupa coğrafyasının özel bir bölümünün Doğu karakteristiğinden ilk kopuşu ve kendine özgü bir varoluşa yönelmesinin başlangıcıdır (Kılıçbay, 1999: 52) ve Doğu’dan devralınan uygarlığın, birey ve toplum lehine yeniden biçimlendirilmesi sürecinin başlangıç evresi olarak tanımlanabilir. Bu yönüyle de feodalite, modern Avrupa’nın kapitalizm, ulus-devlet, anayasal rejim ve laiklik gibi değerleriyle simgesel bir karşıtlık içinde görünmesine karşın; üretim ve ticaretin geliştiği, nüfusun arttığı, yeni tarım teknolojilerinin geliştirildiği ve arazi kullanım kapasitesinin arttığı, demirin kullanılmaya başlandığı, kentleşme ve kentsel kültürün yükseldiği bir dönem olarak aslında bu değerlerin kök saldırdığı bir ana rahmi özelliğini taşımaktadır. Bununla birlikte, Avrupalı düşünürler karşıtlığın çok belirgin olmasından ötürü feodalitenin bu yönlerini ihmal ederek, bir Aydınlanma referansı olarak Antikçağ’ı ön plana çıkarmayı ve bir bütün halinde karşılarına aldıkları feodal dönemi çoğunlukla gerilik, karanlık, cehalet, gaddarlık ve bağınazlık gibi sıfatlarla tanımlamayı tercih etmişlerdir (Goff, 1994: 9–10).

I.2. Rönesans ve Ticaret Kapitalizmi

Karmaşık bir süreç sonunda ortaya çıkan ve giderek imalât etkinliğinin ve toplumsal çeşitliliğin mekânı durumuna gelen Avrupa kentleri, feodal yapının dışında ve o yapıya karşı bir tehdit unsuru niteliğini taşımaktaydılar. Bu nedenle de feodal yapının egemen güçleri olan senyörlerin zorunlu bir ittifaka yönelmelerine ve kendi aralarından bir “*primus inter pares – eşitler arasında birinci*” seçmeleri sonucunda da ilk feodal monarşilerin kurulmalarına yol açmışlardı.⁵ Feodalitenin kendisini savunmasıyla belirginleşen bu siyasal gelişme, Avrupa’da bir feodalite-kentlilik ya da aristokrasi-burjuvazi antagonizmasının başlangıcı anlamına geliyordu ki karşıt kutupların bir güç savaşımının yanı sıra ideoloji savaşımı da vereceği açıktı.

⁴ Fief sözcüğü Latince *feudum* sözcüğünden türetilmiştir ve senyörlerin, hizmetleri karşılığında vassallara verdikleri arazileri ve yetki alanlarını tanımlamak için kullanılmaktadır. Fief, vassalın askeri hizmet düzeyine, üstlendiği zorunluluklara ya da hiyerarşik konumuna göre farklı kategorilere ayrılmaktadır.

⁵ Kalıtsal ve bölünmez nitelik taşıyan feodal monarşilerin ilki 962’de kurulan Alman Krallığı oldu. Otton’un krallığında kurulan monarşi daha sonra Kutsal Roma Cermen İmparatorluğu’na dönüşecekti. Alman Krallığı’nı 987’de Hugues Capet’in kurduğu Fransa monarşisi ve 1006’da Hastings Savaşı’nı kazanarak kral olan Guillaume’nin kurduğu İngiliz monarşisi izlemektedir. Bkz.: Cuënot – Michaud, s. 6.

İşte Rönesans, bu savaşımın ideoloji boyutunda, “birleşik” toplum temelinde kurulmuş feodaliteye karşı insanın insan tarafından keşfini temel alan bir kentli ideolojisi ve geleneksel iktidarı sorunsal olarak tanımlayan bir burjuva kültür devrimi olarak karşımıza çıkmaktadır (Lavergne, s. 16). Feodalite gibi yerel ve görelî olan, daha doğrusu feodalitenin tüm özellikleriyle egemen olduğu ülkelerde gelişen Rönesans, feodal sistemin çözülmeye başlamasıyla ortaya çıkan iktidar kavgasına artık kent-devletlerin de ortak oluşunu açıkça duyuracaktır.⁶ Krallıkların ve gücü giderek tükenen Kutsal Roma İmparatorluğu'nun da katılımıyla çok kutuplu bir hâl alan bu kavganın, tüm yıkıcı etkilerine karşın Avrupa'nın siyasal yaşamını *sözleşmecilik* ve *çoğulculuk* yönünde zenginleştirdiği açıktır. Ancak Rönesans'ın asıl belirleyici etkisi, coğrafya keşifleri ile birlikte ele alındığında anlaşılmaktadır. Çünkü coğrafya keşiflerinin zenginlik girdileri sayesinde, feodaliteye karşı ideolojik bir savaşım vermekte olan kentler önce kapitalist toplum niteliği kazanmaya başlamışlar, ardından da bu niteliklerinden yola çıkarak dünyanın fethine yönelmişlerdir. Sözelimi Rönesans ile Amerika'nın keşfinin aynı tarihlere denk gelmesi bu bağlamda rastlantısal değildir. Özetle Rönesans, insanlığın genel tarihinden nitel bir kopuşu ifade etmektedir (Amin, 1993: 19–20) ve bu kopuş, Avrupa'nın dünyayı fethedecek bir cesaret ve özgüven duymasını sağlayacak bir üstünlük bilinci kazanmasına yol açmıştır. Kapitalizmin ilk örnekleri çok daha önceden Akdeniz Avrupa'sında görülmesine karşın, onu egemen bir modele dönüştüren de işte Kuzey Batı Avrupa'da gelişen bu bilinçtir (Amin, 1993b: 86). Ancak, bu fetihçi ve atak sürecin daha net anlaşılabilmesi için, belirttiğimiz gibi Rönesans ile dönemsel olarak koşturmuş gelişen coğrafya keşiflerinin etkilerine de göz atmak gerekir:

15. yüzyıl sonlarına yaklaşırken, gerek denizcilik ve gemi teknolojisinde ulaşılan düzey gerek Kutsal Roma İmparatorluğu'nun gücünü iyice yitirmesi sonucu krallıkların bağımsız kalması ve gerekse de krallıklar ile tebaaları arasında güçlü siyasal bağılıkların oluşmaya başlaması, değişen Avrupa'nın kendi kabuğunu kırması ve dışa açılması için uygun bir ortam oluşturmuştu. Kaldı ki gelişen kentsel ekonomi yeni sermaye kaynakları ile ticaret alanlarına gereksindiği için, bu dışa açılma bir bakıma zorunluymuştu da.

Portekiz'in Afrika'dan Yeni Gine'ye uzanan ilk Doğu sömürge imparatorluğunu kurması ile başlayan; İspanya'nın Batı sömürge imparatorluğunu kurmasıyla hız kazanan ve sırasıyla Hollanda, Fransa, İngiltere ve A.B.D.'nin deniz aşırı imparatorlukları eşliğinde günümüze dek süregelen bu küresel yayılma; Batının bir yandan deniz egemenliğinden güç alan bir uygarlığa dönüşmesine öte yandan da Doğu toplumları üzerinde küresel bir baskınlık kurmasına yol açmıştı. Çünkü dünya dengelerindeki bu değişim sonucunda, doğu kökenli malların fiyatları giderek düşmüş ve buna bağlı olarak da eski kara ticaret yolları değerini tamamen yitirmişti. Avrupa artık, bütün dünya kıtalarını tanıyan tek kıta niteliğini kazanmış ve iktisadi, siyasal ve kültürel baskınlığıyla da bu kıtaları kendi uydularına dönüştürmeye başlamıştı (Amin, 1993: 19). Ancak, coğrafi keşiflerin Avrupa'nın iç gelişmeleri açısından yarattığı özel bir sonuç, Avrupa'nın gele-

⁶ 19. yüzyıla kadar sürecek olan ve Avrupa'nın bugünkü siyasal coğrafyasının belirlenmesinde büyük rol oynayan bu kavga, Batı Avrupa'da yoksul krallıkların, Orta Avrupa'da ise zengin kent-devletlerin galibiyetleriyle sonuçlanmış; Avrupa'nın batısı siyasal birliğini erken tamamlayan ve bu sayede emperyalizmden payını alan bölümü temsil ederken, ortası ise siyasal birliğini kuramadığı için emperyalizm yarışını kaybeden devletleri oluşturmuştur.

ceğinin inşası açısından bu küresel ataklıktan çok daha belirleyici olacaktır: *Merkantilizm*.

Avrupa'da kentli ticaret olgusu, daha 12. ve 13. yüzyıllarda büyük fuarlar, 13 ve 14. yüzyıllarda da özel banka ve borsaların kurulmasıyla kendisini göstermeye başlamış (Sée, 2003: 17, 20, 23–24; Lavergne, s. 17) ve kentler, coğrafi keşifler sayesinde Amerika kıtasından getirilen değerli madenler yoluyla büyük sermaye merkezleri durumuna gelmişlerdi. Ancak, Yeni Çağ başlangıcına değin, ticaret kentleri kendilerini koruyacak özel yasalar elde edemedikleri gibi, egemen bir ekonomi modelini de temsil etmiyorlardı. Bu statükoyu bozan ve derinlemesine değiştiren belirleyici gelişme ise: değerli madenlerin üretilen mal ve hizmetlerin hacminden daha hızlı artması sonucunda oluşan yüksek enflasyon olacaktır. Ekonominin ve zenginliklerin bütününe tehdit eden enflasyon, kralları, dış ticaret dengelerini ve ekonomik yaşamı devlet güvencesi altına alan önlemler almaya zorlamış ve krallar ile ticaret burjuvazisi arasında geçici bir ittifakın kurulmasına yol açmıştı. Ticaret kapitalizmine geçişi tescil eden ve "zenginliğin kaynağı nedir?" sorusunu yanıtladırma gereksiniminden doğan açık önlemler alınıyordu: İthalat hammadde, ihracat ise işlenmiş mal ile sınırlandırılacak; tüccarlar, uluslararası dolaşımalarında kendi krallarının güvenlik desteğini alacaklar ve dahası onların yapacağı kapitülasyon antlaşmaları çerçevesinde birçok doğu ülkesinde ticarî ayrıcalıklar kazanacaklardır. Ticari üstünlüğün siyasal üstünlüğü sağlayarak devleti de güçlendireceği düşüncesi, devletin ekonomik alanı koruması sonucunu doğurmuş ve böylece Avrupa burjuvazisi artık siyasal gücü de arkasına almıştı. Ticaret kapitalizminin egemenliğine yol veren ve Merkantilizm adı verilen bu önlemler sayesinde Avrupa'da artık kent merkezli ekonomiden ulus merkezli ekonomiye geçişin temelleri atılmış oldu.⁷

Bütün Avrupa için genel ve eşzamanlı bir gelişme olmamakla birlikte, hızla uluslaşan yeni Avrupa devletleri, başta İngiltere ve İspanya ve Fransa olmak üzere ticaret kapitalizmine artık geri dönüşü olmaksızın bağlanmışlardır. Monarkların yönetim kılavuzu artık yalnızca gelenek ve görenekler değil, kamuoyu ve düşünürlerin talepleridir de. Ancak, burjuvazinin taleplerinin bir değer unsuru olarak dikkate alınmasının, çok geçmeden siyasal temsil taleplerini de tırmandıracakları açıktır. Bir bakıma, feodalitenin askeri, coğrafi, iktisadi, düşünsel, dinsel ve siyasal gücü daha 15–16. yüzyıllarda silinmeye başlamış; iktisadi pazar üzerinde oluşan birlik, siyasal birliğe yönelişin de uygun ortamını yaratmıştır. Bir başlangıç evresi olarak toplumla ilgili konuları kapsayan genel bir öğreti henüz oluşmamışsa da kısa bir süre sonra soylular, rahipler ve burjuvaların ayrı sınıflar halinde toplandığı temsil organları kurulmaya başlanacaktır.⁸ Siyasetin özerkleşmesi sürecindeki bu önemli kazanımlardan yola çıkarak, Rönesansı Grek ve Roma döneminin yeniden keşfine indirgemek doğru değildir. Rönesansı, tanrı merkezli bir dünyadan insan merkezli bir dünyaya, batıl ve dogmacı düşünceden eleştirel düşünceye, çileci bir ruhtan Epikürosçu bir bedene, kötümserlikten iyimserliğe ve hüma-

⁷ Merkantilizm, tacir anlamına gelen Latince *Merkator* sözcüğünden türemiştir.

⁸ Parlamenter rejime geçiş en erken İngiltere'de gerçekleşmiştir. Çünkü İngiltere'de parlamento kurumu, bir konuşma ve toplantı süreci olarak, daha 13. yüzyılda başlamıştı. 14. yüzyılda soylu ve din adamlarının temsil edildiği Lordlar Meclisi ile burjuvazi ve şövalyelerin temsil edildiği Avam Meclisi şeklinde bölünmüş bir parlamenter yapıya varılmıştı. 16. yüzyılda ise Anglikanizm üzerinden Protestanlığa geçilince, kilise topraklarının önce krala ardından da burjuvaziye devrolmasıyla, burjuvazi parlamenter yapının egemen temsil gücü durumuna gelecekti.

nizmden rasyonalizme doğru kapsamlı bir zihniyet devriminin ifadesi olarak geçmişin değil de insanın bugün ve geleceğinin keşfi olarak nitelendirmek daha anlamlı görünür.

I.3. Reformasyon

Burjuvazinin feodaliteye karşı açtığı ideolojik mücadele ve Rönesans ile başlattığı kültür devriminin 16. yüzyıldaki yeni hedefi Katolik kilisesinin egemenliği idi. Ancak, Reformasyon olarak adlandırılan ve yaşamın dinsel boyutunda yeniden yapılanmaya yol açan bu yeni savaşım, yalnızca burjuvazi ve kilise arasında sınırlı kalmadı. Kilisenin gücünden rahatsız olan krallıklar, kilisenin yeterince güçlü olmadığını düşünen sade yurttaşlar ve kilisenin İncil öğretisinden uzaklaştığına inanan azizlerin de katılımıyla, bu savaşım da aynı Rönesans döneminde başlayan siyasal iktidar kavgasında olduğu gibi, kısa zamanda çok kutuplu bir nitelik kazanmıştı. Savaşımın sürdüğü dönemde kilisenin finansman gücü ve varlıkları göz önüne alındığında; belli ki bu salt bir din kavgası değil, aynı zamanda kilise varlıklarının ele geçirilmesi kavgasıydı da (Sée, 2003: 26).

Çatışan kutupların çokluğu ve çatışma nedenlerinin çok boyutlu olması, dinde yeniden yapılanmanın Avrupa genelinde çeşitlilik göstermesine yol açmıştı. Örneğin çatışmayı Kuzey Batı Avrupa ve İskandinav ülkelerinde krallar kazanıp kiliseyi devlet güdümüne sokarken; sade yurttaşları temsil eden Jean Calvin ve Martin Luther'in önderliğindeki Protestanlık ise, kilisenin devreden çıkarılması ve dinin bireyselleşmesi sonucunu doğuracaktı. Protestanlık Almanya, İsveç, Danimarka, İskandinav ülkeleri ve Baltık'ta *Luthercilik*; İsviçre, Fransa, Hollanda ve İskoçya'da *Kalvinizm*; İngiltere'de ise Papa ile ilişkisini kesen VIII. Henri eliyle Anglikanizm üzerinden egemenlik kuruyordu (Tanilli, 1981: 69-70).

Görüldüğü gibi Reformasyon hareketi ile elde edilen sonuçlar ülkeden ülkeye, bölgeden bölgeye farklılıklar göstermekteydi. Fakat 16. yüzyıla damgasını vuran bu çatışmanın yine de tüm Avrupa'yı bağlayan ortak sonuçları da yok değildi: Birincisi, kilise, bu mücadeleyi tüm Avrupa'da kaybetmişti. Örneğin kilisenin iç reformlarından olan *Engizisyon* ve *Trant Konsili* Avrupa sınırları içinde hiçbir başarı sağlayamayıp yenilgiye uğramış ve yine azizlerin hareketi de belirgin bir başarı elde edemeyerek *Cizvit* (Jesuits) tarikatı adıyla, Hıristiyanlığı dünyaya yayma amaçlı bir misyonerlik faaliyetiyle yetinmek zorunda kalmıştı (Tanilli, 1981: 70; Sander, 1989: 50-51). Bu sonuç, bir yandan Papalığın yalnızca bir dinsel örgüt konumuna indirgenmesi ve dolayısıyla da kralların Papalık ve Roma'dan koparak bağımsızlaşmalarına yol açarken öte yandan da ruhani otoritenin etkisinden uzaklaştığı ölçüde devletin *hiérocraipue* yapısını yani din olma özelliğini ortadan kaldırmaktaydı (Touraine, 2002: 59). İkinci sonuç ise; aracı ve egemen din kurumlarının iflasıyla birlikte, Hıristiyanlığın tümüyle ruhani alana taşınarak bireyselleşmesi ve böylece dünyayı dünya olarak yaşamak anlamında Doğu geleneklerinden köklü bir kopuş gerçekleşmiş olmasıydı (Kılıçbay, 1999: 52). Düşünce planındaki emperyalizm ve teokrasinin sonu anlamına gelen ve dinsel iktidara (*cuius regio, eius religio*) karşı toplumsal ve kültürel çeşitliliğin tanınmasını sağlayan bu sonucun tek bir açıklaması vardı: *Laik Avrupa*. (Touraine, 2002: 26; Kennedy, 1991: 83). Bu ise, Avrupa'da modern demokrasiyi doğuran politik kültürün ifadesiydi.

I.4. XVII. Yüzyılın Düşünsel ve Devrimci Gelişmeleri

Feodalitenin son dönemlerinden uzanıp gelen değişim süreci ve bu süreçte elde edilen kazanımlar kültürel çoğulculuğun hoşgörüsüyle karşılanmaya başlandığı, liberalleşme düşüncelerinin yükseldiği ve güçlü pazarların yaygınlaştığı bir Avrupa'nın gelişmesine yol açmıştı. Ancak, 17. yüzyıl ölçeğinde, toplumsal yığınlar, kurdukları pazarların bağımsızlığını ve siyasal varlıklarının tanınması başarısını henüz elde edebilmiş değillerdi. Siyasal güç halen aristokratik krallıkların tekelindeydi ve üstelik bu krallıkların genişleme talebinden kaynaklanan yoğun askerî harcamalar, kilisenin süregelen vergi ayrıcalıkları, siyasal otoritenin tartışılmazlığı ilkesi, iç gümrük duvarları ve basın yasakları ticaret burjuvazisinin talepleri karşısında ciddi birer engel oluşturmaktaydı. Bu nedenle 17. yüzyılda, bir yandan Reformasyon ile başlayan siyasal otoritenin tanrısal meşruiyetine yönelik saldırılar sürdürülürken öte yandan da Rönesans'tan bu yana birikmiş kazançlar birleştirilerek bir dünya görüşüne varma denemesine girişilmişti. Niccolo Machiavelli'nin ulusal ve laik devlet düşüncesi, Thomas Morus'un "Utopia"sı ve Jean Bodin'in ulusal egemenlik ve özel mülkiyet önermeleri, tarihsel bir anı olarak kalmaya mahkûm edilmemeli, işlenerek değerlendirilmeliydi.

Cornelius Jansenius öncülüğündeki Jansenizm ile Kiyetizm gibi akımlar, Katolik öğretiden ve dolayısıyla devlet dininden sapan özellikleriyle bu yönde rol oynayan en önemli 17. yüzyıl akımlarının başını çekmişlerdir.⁹ Yine Thomas Hobbes, Leviathan adlı yapıtında daha Rousseau'dan önce toplumsal sözleşmeyi ve buna bağımlı olan güçlü bir monarşiyi önerirken; Grotius, Pufendorf, Quesnay ve Mercier de la Rivière gibi fizyokratlar liberal bir iktisat anlayışını zenginleştirirken ve René Descartes, Blaise Pascal, Pierre Bayle, Arnold Geulincx, Nicole Malebranche, Baruch Spinoza, G. Wilhelm Leibniz gibi düşünürler yeni yeni kuram ve sentezlere ulaşırken hep toplumla ilgili konuları kapsayan genel bir öğretinin arayışındadırlar. Gerçi böyle bir öğretiye ulaşmak için "Aydınlanma"yı beklemek gerekecekse de 17. yüzyıl yine de Ortaçağ'ın din odaklı homojenliğine karşı rasyonalizm odaklı bir homojenlik oluşturmayı başaracaktır (Gökberk, 1990: 250). Nitekim aynı dönemde İngiltere ve Amerika'da yaşanan siyasal gelişmeler de bu rasyonelleşmenin doğal uzantıları içinde değerlendirilebilir. Gerçi İngiltere'de Taç'ın ayrıcalık (*prerogative*) haklarına karşı verilen mücadele 13. yüzyıla; Baronlar'ın başkaldırısıyla elde edilen Büyük Özgürlük Bildirgesi yani Magna Carta Libertatum'a kadar uzanmaktadır. Ancak 17. yüzyılda yaşanan siyasal gelişme, ondan daha kapsamlı ve köklü bir nitelik taşımaktadır. Öyle ki 1642'de başlayan İngiliz iç savaşı 1689'da Haklar Bildirgesi (*Bill of Rights*) ile sonuçlandığında, arkasında ilk ve son kez yaşanmış olan bir cumhuriyet ilanı denemesi (1649) bile bırakmıştır. Bu, henüz parlamentosuz ve ulusal egemenlik anlayışı işlemeyen bir cumhuriyet ise de yasaların parlamentoya bağlanmış ve feodalitenin sona ermiş olmasını simgelemesi açısından son derece anlamlıdır (Sarica, 1983: 20). Çünkü bu gelişme ile artık temsili, iki meclisli, bölgeselci ve meşrutî bir rejime varılmış ve bundan sonrası Taç'tan baronlara devredilmiş ayrıcalık haklarının ulusun temsilcilerine devredilmesi ve parlamenter rejimin kurulmasına kalmıştır.

17. yüzyılın siyasal gelişmeleri kuşkusuz İngiltere'yle de sınırlı kalmamış; bu ülkenin 1607'de Virginie kasabasını kurarak temellerini attığı ve kendi atadığı valiler ile bölge halklarınca seçilmiş meclisler aracılığıyla yönettiği Amerika da bu gelişmelerin-

⁹ Dinsel alandaki bu düşünce akımları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz.: Daval, 1968: 39-42; Hildesheimer, 1992; Maire, 1998.

den etkilenecek 1639'da Jamestown Meclisi'nde dünyanın ilk yazılı anayasasını kabul etmiştir (Tocqueville, 2002: 30; Tunaya, 1980: 192).

II. Işıklar Yüzyılı ve Siyasal Düzenin Özerkleşmesi

Feodalitenin, yaşamı düzene sokan değer ve formları artık iyice aşınmış, yaşamın anlam ve düzeninin değişen koşullar çerçevesinde yeniden *aydınlatılmasının* zamanı gelmişti. Hukuksal ayrıcalıklara daha sert tepki gösterilmeli, Kilise ve siyasal otoritenin önyargı ve dayanaklarına karşı daha köklü bir biçimde karşı çıkılmalıydı. Artık amaç, egemen düşünceden kurtularak doğa bilimleriyle *aydınlanmış* bir dünyadan hareketle kültür dünyasını *aydınlatmak*, ona akıl yoluyla egemen olmak ve insanın kendi tarihini yapmasını sağlamak olmalıydı (Amin, 2004: 8–9). Yeni bir kültürün inşası için de toplum, devlet, din ve eğitim gibi tüm tarihsel kurumların aklın süzgecinden geçirilmesi gerekiyordu. Bu, toplumsal bir ülkü olduğu kadar, feodal düzen içinde toplumsal ve ekonomik iktidarı ele geçirmiş bulunan burjuvazi için de yaşamsal bir önem taşıyordu. Kaldı ki bu süreç daha 1688'de İngiliz Devrimi ile başlamış ve feodal monarşinin bu devrimle birlikte ilk büyük yenilgisini alması, burjuvazi için büyük bir cesaret ve esin kaynağı olmuştu. 15. yüzyılda başlayan bir akıllanma yolculuğunun, hem kapitalizm hem de modernliğin doğumuna yol açacak son limanı da artık görünmüştü.

Gerçekten de İngiltere'de John Locke, David Hume, Christian Wolff, Lessing, Herder, Christian Thomasius, Thomas Reid, George Berkeley ve Adam Smith ile başlayan deneyci girişimler kısa zamanda Fransa'ya sıçrayarak François Marie Voltaire, Montesquieu, J.J. Rousseau, Diderot, D'Alembert, Etienne Barrot de Condillac ve André Chénier gibi düşünürlerin kalemlerinde akılcı bir nitelik kazanacaktır.¹⁰ Isaac Newton, Lagrange, Laplace ve Buffon gibi doğa bilimcilerin kuramları ise, burjuva düşünürlerine sürekli yıkıcı silahlar sağlamaktadır. Britanya adalarında yanan meşale artık Fransa ve Felemenk bölgesini ateşlemiştir. Yangın 20. yüzyıla girilmeden İber Yarımadası'ndan Orta Avrupa ve oradan da İskandinav ülkelerine büyük bir hızla yayılacaktır.¹¹ Geçiş dönemi sona ermiş, Avrupa'nın pek çok ülkesinde yeni bir düzeni geliştirme ve yaygınlaştırabilmenin hummalı çalışmaları başlamıştır. Macit Gökberk'in söyleyişiyle "*Geride kalan ile varılmak istenen bir arada değildir. Yalnızca varılmak istenen vardır artık.*" (Gökberk, 1990: 327). Varılmak istenenin niteliği ise verilen mücadelenin temel ilkelerinde kendisini gösterir:

- Temel hedef bireysel ve ortak mutluluktur. Bu nedenle yalnızca birey ve toplumun mutluluğuna hizmet eden olgular meşru sayılabilir.
- İnsan kendi yaşamından sorumlu ve özünde iyi olduğu için, bu sorumluluğu taşıyabilir. Ancak ayrıcalıklı kurumların varlığı bunu engellemekte ve kötülöklere yol açmaktadır.

¹⁰ Bir dünya imparatorluğu sahibi olarak, Fransa bu dönemde kıtanın en kalabalık, gönençli ve özgür ülkesi, Fransızca ise dünya saraylarının ve diplomasinin tercihi olan dildir (Kılıçbay, 2001: 143, 146).

¹¹ Doğu Avrupa ve Balkanlar, bu süreçte geri kalarak, siyasal değişimin dinamiklerini ancak 20. yüzyılda başlatabilmişlerdir.

- Mutluluğu tanıyıp koruyan yasaları yapabilecek tek araç, ilahi erdemlerin de alternatifi olan akıl ve bilimdir. Bu nedenle siyasal otorite, meşruiyetini tanrıdan değil ulustan almalıdır.
- Doğa insanoğlunun en büyük tehdididir ve önyargı ve boş inançlarla değil, ancak bilim ve teknikle yenilebilir. Bilim ve tekniğin egemen olabilmesi ise, dinden bağımsız bir erdemlilik ve ahlak anlayışına bağlıdır.

Bu temel ilkelerden de anlaşılacağı gibi Işıklar Yüzyılı'nda her şeyden önce doğuştancılığın yerini görgücülük almıştır. Artık fizikötesi sorunlar değil fizik yasaları, daha iyi bir toplum düzeni ve mutluluk aranmaktadır. Gerçek akıl ile aranmakta ve akıl ve bilim dışındaki tüm kılavuzlar devre dışı bırakılmaktadır. Yaşamın imanı artık kilise değil akıldır ve ilahi varsayımlara karşı Kopernikçi devrim yaygınlaştırılmakta (Lipson, 2000: 186) ve kilise kamusal yaşamdan çekilerek artık bir kamu otoritesi olmaktan çıkmaktadır. Dönemin en büyük düşmanları din ve metafizik, en büyük kahraman ve putu ise rasyonel bakış açısını cisimleştiren bilimdir artık (Cevizci, 2003: 6). Bilim ilerlemenin motoru, reformların hizmetkârı, insanın mükemmelleşebilmesinin yegâne aracı, dünyayı acı ve mutsuzluktan arındırabilmenin tek yolu durumuna gelmiştir. Akılcılık bilimciliği, bilimcilik de ilerlemeciliği doğurmakta; dolayısıyla tarih de kötüden iyiye yönelen doğrusal bir çizgi ve artık insanlık üzerinde bir baskı aracı olmadığı için de yasalar yoluyla açıklanabilir bir olgu olarak kavranmaktadır. Çağın düşüncesine "homo ethicus"tan "homo economicus"a geçişi öneren bir yararcılık egemendir (Öktem, 1995: 176) ve bu yararcılık salt siyasal rejim konusunda değil yazından sanata, kentleşme anlayışından mimariye kadar her alanda kendisini göstermeye başlamıştır. Örneğin yazında düz yazı, gazetecilik ve hitabet öne çıkmaya başlamış ve yazıncılar da felsefeciler gibi hem doğa bilgini hem de eylem adamı olarak çalışmaya başlamışlardır (Vardar, 1985: 3). Yine, bilinmeyenin gizemine yönelik hayranlıktan kaynaklanan ve evrenin geometrik bir kopyasını çıkarmaya kalkışarak tüm bir yaşamı abartılı ve paradoks yapılarla kuşatan Ortaçağ kentlerine karşı daha yalın ve işlevsel kentler yükselmeye başlamıştır (Benevelo, 1995: 179). Özetle Aydınlanma düşüncesinde, Ortaçağa alternatif bir dünya görüşü ve düzeni artık yaşamın her alanında yükselmekte ve ağırlığını hissettirmektedir. İzleyen alt başlıklarda bu yeni görüş ve düzenin yalnızca siyasal yaşamdaki etki ve boyutları üzerinde durulmuş; olgu ve olayları hem feodaliteyi tasfiye eden bir süreç hem de modern Avrupa'yı kuran birer yenilik olarak ele alınmıştır.

II.1. Siyasal Muhalefetin Oluşması ve Temel Haklara İlişkin Talepler

Işıklar Yüzyılı'nda, siyasal ortam din kavgalarından savaflara, aşırı kamu harcamalarından ağır vergiler ve kıtlığa kadar bozuk bir düzenin her yönüne sahipti. Mevcut düzenin suçlar listesi çok uzun, cezaları ise çok acımasızdı (Lipson, 2000: 188). Feodal kurumlar işlevini yitirerek iyice gerilemiş, her şey tartışmaya açılmıştı. Temel beklenti, en yüksek sayıda insanın mutluluğunu sağlayacak sosyal politikalar; bu politikaların odak noktası ise John Locke'nin ünlü üçlemesinde yer alan "yaşama, özgürlük ve mülkiyet" haklarıydı (Amin, 2004: 10). Bu hakların tanınabilmesi içinse, dokunulmazlık ve ayrıcalığı olan hiçbir kurumun kalmaması ve zenginlikler ile siyasal iktidarın yeniden ve farklı bir biçimde dağıtılması gerekmektedir. Dahası bu düşünceler, feodal monarşilerin bu yozlaşmışlık karşısındaki kayıtsızlıklarını sürdürmesi ve önerilen çözüm yollarını baskı altına alması sonucunda daha çok taraftar toplamaya ve ezici adaletsizlikten

kurtulma umudu taşıyan toplumsal yığınlar arasında daha hızlı yaygınlaşmaya başlamıştı. Egemen güçlere karşı ayaklanmak ve feodal düzeni yıkmaktan başka bir çözüm kalmamıştı. İngiltere'deki *Levellers* ve Fransa'daki *Hebertizm*, *Babuvizm* ve *Jakobenizm* emekçi hareketlerinde olduğu gibi sarayı etkileyebilecek güçlü kamuoyları oluşmaktaydı artık. Yüzyıl içinde patlayacak olan burjuva-demokratik devrimlerini geniş tabanlı toplumsal hareketlere dönüştüren bu muhalefet; bir yandan "*iktidarın değişmez olmadığı ve hükümetlerin geçiciliği*" kuralını yerleştirirken öte yandan da gelecekteki proleterya ideolojilerinin temellerini atmaktaydılar (Sarıca, 1983: 16).

Siyasal muhalefetin öncelikli mücadelesi ve ana söylemleri temel haklar üzerinde yoğunlaşmıştı. Ancak temel haklara ilişkin söylemler düşünsel bir yaratıcılıktan çok, yaşanmakta olan koşul ve sorunlara çözüm arayışından doğmaktaydı. Bir bakıma değişim sürecini başlatan iktisadi değişme, sürdüren siyasal mücadele, tanımlayan ise felsefeydi. Neyin eksikliği hissediliyorsa, nelerin gasp edildiği düşünülüyorsa ve nelere gereksinim duyuluyorsa, felsefi bir söylem biçimselliği altında onlar talep edilmekteydi: Evrensellik, nesnellik, mantıklılık, birey haklarına saygı, dinsel hoşgörü, siyasal özgürlük, eşitlik... Nitekim Fransa'da, devletin kesintisiz zaferinin tarihinde bir boşluk yaratan devrimin hemen ardından ilan edilmiş "*İnsan ve Yurttaşlık Hakları Bildirgesi*" de bir anlamda dönem içersinde telaffuz edilen bu taleplerin bir tür toplu gösterisi olacaktı (Janet, 1889: Ch. IX):

- İnsanlar haklar açısından özgür ve eşit doğarlar ve öyle kalırlar.
- Bu haklar özgürlük, mülkiyet, güvenlik ve despotluğa karşı koymaktır.
- Her türlü egemenlik temelde ulusundur.
- Yasalar genel iradenin ifadesidir.
- Kamu düzenine zarar vermedikçe hiç kimse siyasal ve dinsel inançlarından dolayı kınanamaz.
- Her yurttaş özgür bir biçimde konuşabilir, yazabilir ve yayında bulunabilir.¹²

Siyasal muhalefet, kısaca özetlediğimiz bu tablo içersindeki işleviyle feodaliteyi tasfiye eden bir süreçti. Dönem içersinde burjuva-demokratik devrimlerini ateşleyerek, gerçekten de tüm korporatif mekanizmaları yıkan, temsili sistemleri egemen kılan ve yönetim biçimi ne olursa olsun iktidarı seçime bağlayan tarihsel bir rol oynamıştı. Fakat siyasal muhalefetin diğer bir yüzü ise, devrimlerle birlikte kendisini de kurumsallaştırarak, modern Avrupa'yı kuran bir yenilik durumuna gelmiş olmasıydı. İngiltere'de başlayan ve giderek Batı Avrupa ve ABD'de yerleşen bu kurumsallaşma olgusu sonucunda; Avrupa, hukuk kurallarının denetlenebildiği, ideolojik görüşlerin ölçülü bir biçimde açıklanabildiği ve çağdaş anayasa teknikleriyle yönetilen bir siyasal yapıya kavuşmuştu (Tunaya, 1980: 349). Bu, hem muhalefet hem de iktidarın ulusal iradeyi temsil eden en yüksek anayasal organ yani parlamento içinde yer alabilmesini ve hükümette temsil edilmeyen düşünce, inanç ve çıkarların da temsilini sağlayan görkemli bir kazanımdı. Öyle ki günümüz Avrupası, çok partili, çoğulcu ve azınlık-çoğunluk anlaşmasına dayanan güçlü demokratik yapısını bu kazanıma borçlu olacaktı.

¹² *İnsan ve Yurttaşlık Hakları Bildirgesi* bir Giriş bölümü ile 17 maddeden oluşmaktadır ve metnin bu bölümünde değinilen hükümler, *Bildirge*'nin sırasıyla 1, 2, 3, 6, 10 ve 11. maddeleridir.

II.2. Devlet ve İktidar Kavramlarının Yeniden Tanımlanması

Siyasal muhalefetin önceliği temel haklar ise de onları elde edebilmenin rasyonel yolu, onları tanıyan, koruyan ve geliştiren bir devlet ve iktidar yapısının oluşturulabilmesiydi. Bir diğer deyişle temel haklar amaç, devlet ve iktidar ise bu amacın gerçekleştirilebilmesine yönelik bir araçtı ve bu aracın önemi sonradan *İnsan ve Yurttaşlık Hakları Bildirgesi*'nin 16. maddesinde de tanımını bulacaktı: "*Hakların güvencesi sağlanmış, güçlerin ayrılığı saptanmamış toplumlar, anayasaya sahip sayılamazlar*" (Janet, 1889: CH. IX). Feodalitenin iktidarı, İbrahim, İshak ve Yakup gibi kutsal patriarkların varisiydi ve tanrısal ve doğal bir hak olarak yaşamın üstündeydi. Dolayısıyla bireyi politik, entelektüel ve iktisadi yönden özgür kılacak siyasal bir liberalizm gerçekten isteniyorsa; geleneksel toplumdaki makam, mevki ve ayrıcalıklar piramidini ikame edecek genel bir istenç egemen kılınmalıydı (Touraine, 2002: 115). Bu da kuşkusuz siyaseti özerkleştirecek yeni bir anayasa hukuku düzeninin tasarlanmasını ve güç kullanarak dikte edilmesini gerektirmekteydi. Bu bağlamda, devletin ve iktidarın yeniden tanımlanması arayışları da aynı siyasal muhalefetin oluşumunda olduğu gibi, bir yandan feodaliteyi tasfiye eden mücadele sürecinin bir parçası öte yandan da sonuç olarak, yeni bir anayasa hukukunun doğuşundan ötürü modern Avrupa'nın kurulmasında rol oynayan köktenci bir yenilik olacaktı.

Öyle bir anayasa hukuku tasarlanmalıydı ki birey yönetim olgusunun varoluş nedeni, kitleler de senyörlerin eşyaları olmaktan çıkmalıydı. İnsanın, kendi doğasındaki iyiyi özgürce ifade edebilmesi için; iktidarın amacı, bireyin çıkarlarına hizmet etmek ve onların temel hak ve mülkiyetlerini korumakla sınırlandırılmalıydı. Daha somut bir biçimde ifade edilirse kişinin devlet ve diğer kişilere karşı korunması, nedensiz tutuklamanın kaldırılması, can ve malın korunması; düşünce, toplanma, dernek kurma ve seçme-seçilme özgürlüklerinin tanınması ve eşitlik gibi hak ve özgürlükler hukuksal güvence altına alınmalıydı (Öktem, 1995: 176). Bu salt siyasal değil; entelektüel, ahlaki ve iktisadi bir gereklilikti de.

Feodal Avrupa'dan *aydınlatılmış* ve modern bir Avrupa'ya geçişte kuşkusuz dönemin tüm düşünürlerinin farklı boyutlarda yadsınamaz katkıları olmuştu. Ancak, siyasetin özerkleştirilmesi ve modern devletin tasarlanması konusunda, bazıları daha fazla ön plana çıkmaktaydı. Örneğin siyasal liberalizmin esin kaynağı olan ve bu özelliğiyle monarşiye ilk yıkıcı hamleyi yapan (Dang, 1997: 767; Cevizci, 2003: 13) *John Locke* böyledir. İnsanların bir doğduğunu ve devletin yapma bir kurum olduğunu öne süren Locke, laik ve özgürlükçü bir devlet modelini savunmuştur (Gökberk, 1990: 379). Devlet biçimlerinin yasa koyma yetkisinin kimde olduğuna göre belirlendiğini düşündüğü için de modelinin temelini sözleşme ve yasaya bağlamıştır. Özgürlükleri mülkiyet hakkının korunması adına istemiş olması ve bu yüzden de salt bireysel özgürlüğe vurgu yapması bir eksiklik gibi görünse de bu, Locke'nin özellikle de kapitalist üretim biçimi için gerekli olan kurumlar üzerinde çalışmış olmasından kaynaklanmaktadır. Bu yönüyle burjuvazinin çıkarlarına hizmet etmekle birlikte, o da dönemin diğer düşünürleri gibi iktidarın sınırlandırılması ilkesinden uzaklaşmamış ve sınırlandırmanın yöntemi olarak da güçler ayrılığına ve liberal esaslara dayalı bir meşruti monarşiyi önermiştir (Gökberk, 1990: 380). İktidarın sınırlandırılması konusunda Locke ile birleşen *J.J. Rousseau* ise, eşitlik adına talep ettiği ve dayanışma içinde toplumsallaştırdığı özgürlük kavrayışı ile Locke'den ayrılmakta ve hemen hemen cumhuriyetçi bir çizgiye ulaşmaktadır. Bu nedenle de Rousseau, burjuvaziye hizmet etmek şöyle dursun; mülkiyeti,

doğal yaşama durumunu ve doğaya öykünen bir hukuk düzenini olanaksız kılan bir olgu olarak tanımlamakta ve "devlet benim" anlayışına karşı halk egemenliğini savunmaktadır (Jaurès, 2002: 16-17). Ona göre, toplumsal sözleşmenin işlevi eşitlik ve doğal hakların korunması olması gerektiği halde; mülkiyetçi ve sınıfçı anlayış, sözleşmelerin mülkiyeti ve eşitsizliği meşrulaştıran belgeler olmasına yol açmıştır (Durkheim, 2002: 19; Gökberk, 1990: 384). Aynı ölçüde, Rousseau'nun Yeni Çağ'ın kültürel gelişmeleri karşısında da Locke kadar iyimser olmadığı anlaşılmaktadır. Ona göre, yalnızca akıl üzerine kurulu Yeni Çağ, ahlak, erdem ve dostluk gibi kavramları yok etmiş ve yeteneğin erdemden üstün tutulması eşitsizliğe yol açmıştır (Jaurès, 2002: 15; Durkheim, 2002: 9-10). Özetle Rousseau, kuru bir akılcılık yerine, canlı ve duyguları olan bir insan betimlemesiyle, bir açıdan "Aydınlanma"ya muhalefet etmiştir. *Montesquieu* düşüncesini her iki düşünürden üstün kılan ve sonradan ABD Anayasası'na da temel oluşturan (Lipson, 2000: 188) en önemli özellik ise; evrensel bir hukuk olamayacağı, hukukun ulusal olduğu ve hukukun vazgeçilmez öğesinin bağımsız yargı ve güçler ayrılığı olduğunu içermesidir.

Burjuva ideolojisinin temsili yalnızca John Locke değil, dönemin düşünürlerinin büyük bir bölümü için geçerlidir. Buna karşın, onları önceki yüzyılların düşünürlerinden farklı kılan ortak nokta, mutlak monarşi ve kiliseye açıkça meydan okumaları ve söylediklerini tüm insanlık için söylemiş olmalarıdır. Herkes için akıl dışı olan hukuksal ayrıcalıklar ve onların dayanağı olan feodal yapıyı aşmak için; John Locke'un da etkisiyle yukarıdan aşağıcı bir kültür mühendisliğini benimsemişler ve insani çıkarları temsil eden özelemleri belirli bir tüketim ve toplumsal yaşam formuyla birleştirmişlerdir. Maddi zeminlerdeki değişme, bilimsel ve düşünsel yapıyı, bu yapı kurumsal yapıyı, yeni kurumlar da ahlaki değerleri değiştirmiş ve dönemin düşünceleri, onları üretmeleri aşarak topluma mal olmaya ve seçkincilikten çıkmaya başlamıştır. Sıra artık, varolanı tanımlayıp egemen kılacak devrimlere gelmiştir.

17. yüzyıldan başlayarak 19. yüzyılın ortalarına dek süren ve burada kısaca özetlediğimiz devlet ve iktidarı yeniden tanımlama çabaları, feodalitenin tasfiyesi süreci olarak özünde demokrasiden çok modern devleti arayan çabaları temsil etmektedir. Önceki yüzyıllarda feodaliteden merkeziyetçi monarşik devletlere geçen Avrupa, gerçekten de bu çabalar sonucunda bir ulus-devletler Avrupası durumuna gelmiştir. Fakat o da bir süreç olmasının yanı sıra yeni bir anayasa hukukunun doğmasına yol açtığı için, siyasal muhalefetin oluşumunda olduğu gibi ardında modern Avrupa'nın kurulmasında rol oynayan köktenci bir yenilikler dizisi bırakmıştır. Nedir bu yenilikler?

Descartes ile başlayan deneycilik Locke ile güçlü ve radikal bir nitelik kazanmış; deneycilik akılcılık ve insana güvene dayanan bireycilik ile birlikte siyasetin düşünsel merkezi durumuna gelmiştir. Yurttaş adını alan birey, bundan böyle devletin etkin ve sorumlu bir üyesi, devlet yaşamının mimarı kabul edilecektir.

- Bireyin siyasal bir birim durumuna gelmesi, yönetenin denetim altına alınmasını ve çok sesli bir tartışma ortamının oluşmasını sağlayacak ve tekçi siyaset yapısını ortadan kaldırarak, çatışmaya dayalı bir gelişme sürecinin doğmasına yol açacaktır.
- Çatışmaya dayalı gelişme modeli sayesinde, herkesin kendi çözümünü ifade edebildiği ve bu çözümü uygulayabilmek için iktidar olabileceği çoğulcu bir yapı gelişecektir.

- Bu durumda da iktidarın kaynağı toplum; meşruiyeti çoğunluk egemenliği, amacı ise kişinin özgürlüğü ve bu yoldan mutluluğudur. İktidar toplumdan doğduğuna göre, sınırlarını toplum belirleyecek ve müvekkillerinin güvenleri süresince işbaşında kalabilecektir.
- Toplum elbette iktidarın yalnızca kaynağı değil, aynı zamanda onu kullanan güçtür. Abraham Lincoln formülü adı verilen bu yönetime göre artık “*halk, halk tarafından ve halk için yönetilecek*” ve dolayısıyla da siyasal yaşam bu formülün diyalog alanı olarak işlev görecektir.
- Çoğunluk egemenliği bir meşruiyet aracıysa da iyi ve kötüyu belirleme hakkı değildir. İktidar ve muhalefet arasındaki dengeler yoluyla çoğunluk da sınırlandırılabilir ve çoğunluğun aldığı kararların referansı, aritmetik üstünlük değil demokratik ilkeler olacaktır.

II.3. “Özgürlük, Eşitlik, Kardeşlik” Devrimleri ve Sonrası

Aydınlanma ile ortaya konan yeni anayasa hukuku, devleti ulus-devlet olarak tanımlarken, bireyi de yurttaşa dönüştürerek devletle özdeşleştirmiş ve söyleminde baskın olan bu içeriği üç ana kavramla simgeleştirerek dönemin sloganı durumuna getirmişti: Geleneksel kast mensubiyetlerinin reddi ve siyasal toplumun cemaatlerden değil bireylerden oluştuğunun kabulü olarak “*özgürlük*” kavramı ön plana çıkarıldı. Mensubiyetler sona erdiğine göre hiyerarşik imtiyazlar da sona ermeliydi. Bunun için, bir birim olan bireyin hakları ve hakların sicili olarak da hukuk ve hukuk devleti yani “*eşitlik*” gündeme getirildi. *Kardeşlik* ise, örgütlenmiş ve kendi kendini denetleyen siyasal bir rejime aidiyet yani yurttaşlık anlamında kullanılıyor ve devletin tabisi değil sahibi olan yurttaşların siyasal ve sivil bir yapı içinde dayanışma içinde olmaları durumunu ifade ediyordu (Kılıçbay, 2001: 165–166). Bir diğer deyişle yurttaş, siyasal örgütlenmenin hem üreticisi hem de kullanıcısı olarak tasarlanmıştı.¹³

Artık süreç, tasarlanan anayasa hukuku düzeninin ve özgürlük, eşitlik ve kardeşlik ülkülerinin yaşama geçirilebilmesi için feodal monarşilerden kurtulma yönünde işleyecekti ve bunun tek yol ve yöntemi de devrimlerdi. Işıklar Yüzyılı, Avrupalı bir kavram olmasına karşın, monarşiden devrim yoluyla kurtuluşun ilk örneği 13 İngiliz Kolonisinden oluşan Amerika’da verildi. İngiltere’ye karşı 1765’te ayaklanan koloniler, George Washington komutasında ve Fransa ile İspanya’nın da desteğiyle 4 Temmuz 1776’da bağımsızlıklarını kazanarak,¹⁴ temel hakların tanındığı bağımsız bir hukuk devleti kur-

¹³ Nitekim Fransa’nın 1791 Anayasası’nda bu üç kavram “adalet, kamu, egemenlik, güvenlik, ulus, yasa ve kral” kavramlarıyla birlikte anayasanın temelini oluşturan kavramlar olarak kullanılmıştır. Aynı kategoride konumlandırılmış bu kavramlara da bakarak, “özgürlük, eşitlik ve kardeşlik” kavramlarının monark odaklı anayasa hukukundan kamu odaklı anayasa hukukuna geçişi temsil ettikleri söylenebilir (Saint-Just, 2003: 44).

¹⁴ İngiltere, yeni kıtada Hollandalı ve Fransızları yenerek 1763’te Kanada’ya kadar uzanan deniz aşırı bir imparatorluk kurmuştu. Ancak, İngiliz krallığı burayı bir ağır vergi, pazar ve hammadde deposu olarak kullanmaya başlayınca; 18. yüzyılda nüfusu 1 milyona ulaşan ve koloniler halinde örgütlenmiş olan İngiliz muhacirleri 1765’te ayaklandılar ve 1781 yılına kadar şiddetli bir savaş verdiler. Savaş, *Stamp Act* ve *Philadelphia* Kongreleri’nde olduğu gibi Türk Devrimi’ne benzer bir biçimde kongrelerle yürütülmüş, hatta 1776 Bağımsızlık Bildirgesi’nde “*Ya İstiklal Ya Ölüm*” parolası kullanılmıştı.

dular (Sarica, 1983: 22; Tunaya, 1980: 193). Ardından, önce 1778'de konfederasyon, sonra da ABD federasyonunu halinde örgütlenen koloniler; 1787'de dünyanın ilk büyük federal anayasasını kabul ederken; bu anayasa ile dünya siyasetine de Başkanlık sistemi, bölgesel yönetim, çok partili rejim, iki meclis sistemi, güçler ayrılığı gibi uygulama zenginlikleri getireceklerdi (Howard, 1990: 173-176; Tocqueville, 102-135). ABD'de bağımsızlık ve anayasal denetimin sonucu olan özgürlükçü devrim, kuşkusuz yeni kıta ile sınırlı kalmayacak; çok kısa bir süre sonra, 1789'da Fransa'da ardından 1830-1848 ihtilalleriyle Avrupa'yı da kuşatarak *"insan hakları, ulus-devlet ve liberalizmi"* modern dünyanın vitrini olarak egemenliğe taşıyacaktır.

Demokratik bir dünyaya geçmek için henüz beklemek gerekiyorsa da yüzyıl içindeki devrimlerin sonucunda feodal monarşilerin tarihe karıştığı, halk egemenliğine dayalı cumhuriyetçi bir dünyaya geçilmiştir. Siyasal düzen artık özerktir. Zaman, bundan böyle, olası en çok sayıda toplumsal gurubun çıkar ve taleplerinin temsil edildiği, savunulduğu ve tartışıldığı bir siyasal sistemin, demokrasinin arayışına doğru olacaktır. Ancak birçok kültür ve uygarlıkta olduğu gibi Avrupa'da da felsefi söylem düzeyinde ortaya konan ülküler, yaşama geçerken çeşitli sapmalara uğramaktan kurtulamamıştır. Sözelimi özgürlük, eşitlik, kardeşlik, sosyal adalet gibi ilkeler daha 18. yüzyılda ortaya konmasına ve bu uğurda devrimler yapılmasına karşın; bu ilkeler hukuk düzenlemeleri içinde zamanla soyutlanmış ve seçme-seçilme haklarındaki ağır gelişme temposu ya da 20. yüzyıl sonlarına dek uzanan ırkçılık örneğinde olduğu gibi felsefi içerikleriyle örtüşen gerçeklikten giderek uzaklaşmışlardır. Yine Işıklar Yüzyılı'nda gerek özgürleşme eylemini gerekse de siyasal iktidarı da ele geçiren kapitalist ekonomi, pazar ekonomisi olarak ifade edildiği kavramsallaştırmadan daha öte bir biçimde özgürlüğü yalnızca Avrupa için düşünerek küresel bir hegemonya modeli olarak gelişme göstermiş ve yakalanması güç gelişme aralıkları yaratarak uluslar arasında derin bir eşitsizlik ve kutuplaşmaya yol açmıştır. Dahası bu hegemonya iktisadi, siyasal ve kültürel ilişkilerde sınırlı kalmamış; 19 ve 20. yüzyılın ilkyarısında Avrupa'nın ve 20. yüzyılın ikinci yarısında da ABD'nin ataklığında görüldüğü gibi askerî alana da taşınmıştır. Bir örnek daha sunmak gerekirse; Işıklar Yüzyılı'nın en kutsal kavramlarından birisi de yurttaşlık olmasına karşın; yurttaşların ortak kimliği süreç içerisinde bir önder ya da ulusa indirgenmiş ve böylece bireysel istenç ortak bir deneyimde yok edilerek bireyselleşme ile toplumsallaşma özdeşleştirilmiştir. Toplumsal bütünlüğün ortak yapıtı sayılan "yasaların egemenliği" ilkesine sahip çıkmayı yurttaşlığın en büyük amacına dönüştüren bu gelişme içerisinde; demokratikleşme ülküsü de doğal olarak bir kültür konusu ya da toplumsal gurupların sorumluluk alanı olarak gelişme gösterememiştir.

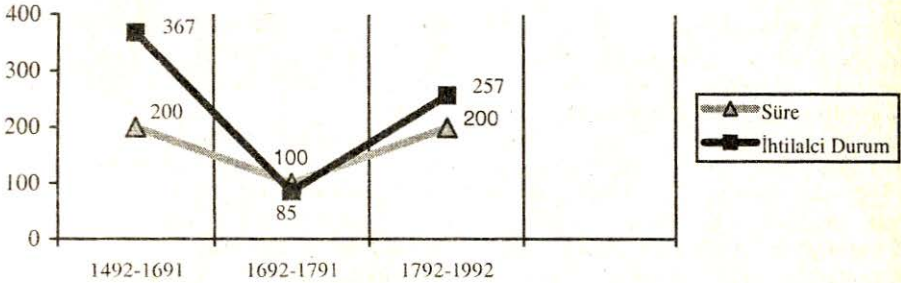
SONUÇ

Avrupa'nın bir uygarlık olarak desenini inşa eden son beş yüzyılına ilişkin toplumsal ve ekonomik değişmeyi ve bu sürecin, kıtayı her bir aşamada dünyanın bütününden koparıp uzaklaştıran kendine özgümlüklerini göz ardı ederek, Aydınlanma da dâhil olmak üzere Avrupa'ya dair herhangi bir konuyu kavramak olanaklı değildir. Özellikle de tarihsel süreçte değişimi ve bir değişiklik olarak yenilikleri tanımlama rolüne sahip felsefe akımlarını ya da bu akımlardan yola çıkarak Avrupa'yı anlamaya çalışmak yeterli bir uğraşı değildir. Böyle bir yol seçildiğinde, elde edilen kavrayışın Avrupa değil;

olumlu ya da olumsuz olarak konumlandırılmış bir Avrupa söylencesi olacağını peşinen belirtmek gerekir. Bu inceleme, bir uygarlık olarak Avrupa ya da onun bir kesiti olarak Işıklar Yüzyılı'nın bütününe değil, yalnızca o yüzyılın bir sonucu ve de demokrasinin temeli olarak "siyasetin özerkleşmesi" konusuna yoğunlaşmıştır. Konu işlenirken, yalnızca siyaset felsefesi söylemleri ya da bunları temsil eden belgeler yerine; özerkliğin farklı boyutlarını aşamalar halinde oluşturan bir süreç olarak feodaliteden 18. yüzyıla farklı siyasal kazanımlar anlamlı bir biçimde birbirlerine eklenmeye çalışılmıştır. İncelemeden elde edilen sonuçlar şöyle özetlenebilir:

Avrupa'nın belirli bir zaman ve mekânında kökleşen feodalizm, doğasında varolan temel özellikleri gereği, hüküm sürdüğü ülkelerde despotik ve merkeziyetçi devlet yapısı ile imtiyaza dayalı ekonomi anlayışının dağılmasına yol açmış ve bu ülkelerde kapitalist üretim biçiminin gelişmesine uygun bir ortam yaratmıştır. Karmaşık süreçler sonucunda, oluşumunda bizzat rol oynadığı kentler, coğrafi keşifler sonucunda büyük sermaye merkezleri durumuna gelmeye başlayınca da feodal sistem, kendi antitezi durumuna gelen kentlere karşı bir güç mücadelesine girmiştir. Kentler ve onun itici gücü olan burjuvazi ise siyasal ve askeri güçsüzlüğü nedeniyle bu mücadeleyi daha çok ideolojik planda yürüterek önce bireyin varoluş haklarını, ardından kapitalist ekonomi modelinin üstünlüğünü bir kazanım olarak elde etmiş ve en sonunda da Kilise'nin egemenliğine karşı açtığı savaşı kazanarak laik bir dünya görüşünü yaygınlaştırmaya başlamıştır. 17. yüzyıla gelindiğinde de artık feodal düzeni tüm kurum ve kurallarıyla tasfiye edecek genel bir devlet ve toplum tasarısının hazırlıklarına girilmiş ve başta İngiltere ve onun kolonisi olan Amerika'da ilk siyasal denemelerin sonuçları alınmaya başlanmıştır. Siyasal deneme ve girişimler bir ihtilalci durum zamansallığı içinde değerlendirilirse, burjuva seçkinciliğiyle sınırlandırılmayacak kadar toplumsal, İngiltere ve Amerika'ya indirgenemeyecek denli geniş çaplıdır. Öyle ki mevcut iktidara karşı ülke içinde ortaya çıkan muhaliflerin, devlete ait en az bir büyük bölge ya da yönetim birimini en az bir ay ya da daha uzun süreyle elinde tutması ihtilalci bir durum olarak kabul edilirse, ortaya oldukça kapsamlı bir siyasal radikalizm çıkmaktadır: Örneğin Işıklar Yüzyılı öncesindeki 200 yıllık 1492-1691 periyodunun ihtilalci durum zamansallığı 367 yıla eşdeğerdir. Bu oran, 100 yıllık 1692-1791 periyodundaki Işıklar Yüzyılı ve onu izleyen 200 yıllık 1792-1992 periyodu ile kıyaslanırsa oldukça büyüktür. Çünkü Işıklar Yüzyılı'nın ihtilalci durumları 85 yıla eşdeğerken, onu izleyen dönemin ihtilalci durumları ise 257 yıla eşdeğerdir (Tilly, 1995: 331).

Ayrıntıya girilmeksizin, tek başına bu tablo bile Işıklar Yüzyılı öncesindeki kilometre taşlarının bu yüzyılın hazırlanmasında ne denli önemli ve belirleyici olduğunu göstermektedir. Kuşkusuz ihtilal takviminin öğrettiği bundan ibaret değildir. Fransa, Britanya Adaları ve Felemenk bölgesindeki ihtilalci durumların daha 19. yüzyıla girilirken neredeyse sona erdiği; buna karşın Balkanlar, Macaristan ve Rusya'daki ihtilalci durumların 20. yüzyılda da sürdüğü göz önünde bulundurulursa, aslında Aydınlanma'nın da bütün Avrupa'ya özgü bir durum olmadığı ve onun da aynı feodalite, Rönesans ve Reformasyon gibi yerel ve görelî bir gelişme olduğu anlaşılmaktadır. Ama yine de 1492-1992 yılları arasındaki 500 yıllık dönemde 709 yıla eşdeğer bir ihtilalci durum gerçekleştiren ve hemen her bölgesinde ortalama her 50 yılda bir ihtilalci bir durum yaşayan (Tilly, 1995: 331-333) bir kıta olarak Avrupa, Aydınlanma'nın olduğu kadar günümüzdeki baskınlık ve belirleyiciliğinin de bedelini fazlasıyla ödemiştir.

Grafik: Avrupa'da İhtilalci Durumların Dönemsel Dağılımı (1492-1992)

Özetle Avrupa uygarlığı, kalıtsal bir üstünlük ya da doğüstü avantajların değil; kıtanın belirli bir zaman ve mekânında bazı özel jeopolitik, sosyolojik ve ekonomik koşulların talihli bir rastlantıyla eşzamanlı bir araya gelmesinin sonucudur. Bu uygarlaşma sürecinin özel bir kesiti olarak Aydınlanma ise, eski Avrupa'dan kopuşun açık bir ifadesi olarak kabul edilebilir ve siyasetin özerkleşmesi açısından "insana güvene dayanan bireycilik, çatışmaya dayalı bir gelişme süreci, çoğulculuk, kişi hak ve özgürlükleri ve demokratik karar alma ilkeleri" gibi yenilikler ve onları gerçekleştirmeye yönelik devrimlerle kendisini göstermiştir. Ancak tüm bu yenilikler, 19. ve 20. yüzyılın demokratikleşme süreçleri içinde oldukça yozlaştırılmış ve bu yozlaşma küresel düzeyde yıkıcı gelişmelerin oluşumunda rol oynamıştır. Avrupa'nın Işıklar Yüzyılı'nın dinamizminden oldukça uzak bir izlenim yaratması; o dönemin çok sayıda kazanımının ekonomik liberalizme indirgenmesine yönelik girişimler; Avrupa'nın geleceğini belirleyebilecek güçlü siyasal düşüncelerden yoksunluk; siyasal kurumlar ve toplumsal guruplar arasındaki kopuk görüntüler; siyasetten çok tüketim ve istihdamla ilgilenen ve giderek anonimleşen bir toplumsal gelişme; Avrupa'nın kendisinin de bu yıkıcı etkilerden sakınmadığını göstermektedir. Görülen o ki Avrupa, kendi gücünü borçlu olduğu demokrasi ve onu yaratan değerlerden uzaklaştığı zamanlarda gücünden de uzaklaşmakta ve yine böyle dönemlerde göçmenlere, azınlıklara ya da gelişmekte olan dünyaya çekince ve endişeyle yaklaşma eğilimini göstermektedir. Bu durum esasen, dünya üzerindeki herhangi bir hegemonya oluşumuna karşı bir denge unsuru olarak, entelektüel birikimini ve özü ve kaynağında varolan sosyal devlet ve sosyal adaletle dayalı modelini terk etmemiş bir Avrupa'ya büyük bir gereksinim bulunduğunu göstermektedir. Böyle bir eşitlikçi yaklaşım gerek dünya olaylarında söz sahibi olabilmek gerekse de kendi yurttaşlarını koruyabilmek açısından öncelikle Avrupa'nın kendisi için önem taşıdığı gibi; küresel dengelerin korunması açısından da zorunlu görünmektedir.

Kaynakça

- Amin, Samir (1993): "1492: La Polarisation des Mondes", Ed. Spéiale de *Cahiers des Sciences Humains (Trente Ans: 1963-1992)*
- Amin, Samir (1993b): *Avrupamerkezcilik*, İstanbul: Ayrıntı Yayınları
- Amin, Samir (2004): "Modernité et Interprétations Religieuses", *Afrique et Développement*, Vol.: XXIX, No: 1, 2004 (ss. 7-53)

- Benevolo, Leonardo (1995): *Avrupa Tarihinde Kentler*, İstanbul: Afa Yayınları
- Cevzici, Ahmet (2003): "Batıda Aydınlanma", *Bilimin Işığında Aydınlanma Seminerleri*, Bursa: UÜ Yayınları
- Cuènot, Jean – Michaud, Gérard (2004): *Chronologie et Glossaire*, Ed.: Gymnases de Chamblandes et de Morges
- Dang, Ai-Thu (1997): "Monnaie, libéralisme et cohésion sociale. Autour de John Locke", *Revue Économique*, C. 48, No: 3 (ss. 761 – 771)
- Daval, Roger (1968): *Fransız Düşünce Tarihi*, İstanbul: Kitapçılık Yayınları
- Durkheim, Émile (2002): Le "Contrat Social" de Rousseau, *Revue de Métaphysique et de Morale*, C. XXV, 1918, ss. 1–23 (Edition électronique de l'Université du Québec)
- Goff, Jacques le (1994): *Ortaçağda Entelektüeller*, İstanbul: Ayrıntı Yayınları
- Gökberk, Macit (1990): *Felsefe Tarihi*, İstanbul: Remzi Kitabevi Yayınları
- Hildesheimer, Françoise (1992): *Le jansénisme en France aux XVIIe et XVIIIe siècles*, Paris: Publisud
- Howard, A.E. Dick (1990): "Les Droits et la Constitution. La protection Judiciaire des Droits Sociaux en Droit Constitutionnel Américain", *Revue Française de Science Politique*, C. 40, No: 2 (ss. 173 – 191)
- Janet, Paul (1889): *Histoire de la Révolution Française*, Paris: Librairie Ch. de la Grave (Édition électronique)
- Jaurès, Jean (2002): "Les idées politiques et sociales de Jean-Jacques Rousseau", *Revue de Métaphysique et de Morale*, No: 3, Haziran-Temmuz 1912, pp. 371–381 (Edition électronique de l'Université du Québec)
- Kennedy, Paul (1991): *Büyük Güçlerin Yükseliş ve Çöküşleri*, Ankara: İş Bankası Yayınları
- Kılıçbay, Mehmet Ali (2001): *Doğu'nun Devleti Batı'nın Cumhuriyeti*, Ankara: İmge Yayınları
- Kılıçbay, Mehmet Ali (1999): "Fakir Akrabaların Talihi", *Doğu-Batı*, Yıl: 1, Sayı: 2 (Şubat-Mart-Nisan)
- Lavergne, Gaston (ty.): *La Democratie dans l'Histoire*, Édition électronique sur www.esplanade.org/democratie
- Lipson, Leslie (2000): *Uygarlığın Ahlâki Bunalımları*, İstanbul: İş Bankası Yayınları
- Maire, Catherine (1998): *De la cause de Dieu à la cause de la Nation: le Jansénisme au XVIIIe siècle*, Paris: Gallimard
- Öktem, Niyazi (1995): *Devlet ve Hukuk Felsefesi Akımları*, İstanbul: Der Yayınları
- Saint-Just (2003): *L'Esprit de la Révolution et de la Constitution de la France (1791)*, Paris: Ed. 10/18, Coll.: Fait et Cause
- Sander, Oral (1989): *Siyasi Tarih*, Ankara: İmge Yayınları
- Sarıca, Murat (1983): *Siyasal Tarih*, İstanbul: Ar Yayınları
- Sarıca, Murat (1987): *Siyasi Düşünce Tarihi*, İstanbul: Gerçek Yayınları
- Sée, Henri (1926): *Les Origines du Capitalisme Moderne (Esquisse Historique)*, Paris: Librairie Armand Colin, (Édition électronique de l'Université du Québec, 2003)
- Tanilli, Server (1981): *Uygarlık Tarihi*, İstanbul: Say Yayınları
- Tilly, Charles (1995): *Avrupa'da Devrimler (1492–1992)*, İstanbul: Afa Yayınları
- Tocqueville, Alexis de (2002): *De la Démocratie en Amérique I (Première partie)*, Édition électronique de l'Université du Québec
- Touraine, Alain (2002): *Demokrasi Nedir?*, İstanbul: YKY Yayınları
- Tunaya, Tark Zafer (1980): *Siyasal Kurumlar ve Anayasa Hukuku*, İstanbul: İÜ Yayınları
- Vardar, Berke (1985): *Aydınlanma Çağı Fransız Yazını*, Ankara: Kuzey Yayınları